هەولێر نەك بەغدا یەکەم شاری عیراق بوولە بوواری مانگرتندا بۆ داشکاندنی نرخی کارەبا

کەمال مەزهەر

پێشکەشە بە یادی براو هاورێم، ڕۆڵەی بەوەفای هەولێر خوالێخۆشبوو دوکتۆر ڕەشید قۆجە قەصاب.

****

بە هۆی ئینگلیزو ئەڵەمانەوە سەرەتای ئەم سەدەیە نوری کارەبا گەیشتە عیراق. دوای داگیرکردنی عیراق لە لایەن لەشکری ئینگلیزەوە خەڵکی پتر لە نیعمەتی کارەبا تێگەیشتن و زۆرتر ڕوویان تێی کرد، سەرباری ئەوە بەرژەوەندە تایبەتی بەکانی ئینگلیز خۆیشیان پێویستیان بەوە بوو بایەخ بدەن بە بەکارهێنانی کارەبا. بەر لە کۆتایی بیستەکان یەك لە دوای یەك کارەبا گەیشتە شارەکانی کوردستانی عیراقیش. شایانی باسە تا سەرەتای سییەکان ٢٧٩ ماڵ و دوکان و دەزگا لە کەرکوك و ٣٣٠یش لە سلێمانی کارەبایان وەرگرتبوو. بەغداو بەسرەو موسڵ پێش ئەوان بە ماوەیەك کارەبایان بۆ هات.

بەر لە کۆتایی بیستەکان ئەحمەد محەمەد چەلەبی دەباغ، کە لە بنەماڵەیەکی ناسراوی هەولێرە، داوای مافی دامەزراندنی مەکینەی کارەبای کرد بۆ ناوشار. ئەنجومەنی شارەوانی و موتەصەریف (پارێزگار)ی هەولێرو وەزارەتی کاروباری ناوخۆ بەگەرمی پشتیگری ی داواکەیان کرد. بەپێی تەقدیری ئەحمەد چەلەبی خۆی هێنان و دامەزراندنی مەکینەکەو ئەو خانووەی بۆی تەرخان کرا بەسەر یەکەوە دەوروبەری صەدو پەنجا هەزار ڕوپی، واتا نزیکەی یازدە هەزارو دووصەدو پەنجا دیناری تێچوو کە بۆ ڕۆژگاری خۆی پارەیەکی یەکجار زۆر بوو. دوور نی یە تەقدیرەکەی ئەحمەد چەلەبی زۆر دروست نەبێت، چونکە مەکینەی کارەباکەی سلێمانی کە شارەوانی بۆ خۆی هەر ئەو دەوروبەرە دایمەزراندبوو تەنها حەفتا هەزار ڕوپێی تێچوبوو. هەر چۆن بێت ئەحمەد چەلەبیش کەمی خەرج نەکردبوو، تەنانەت ڕۆستەم چەلەبی، کە ئەویش لە ناودارانی هەولێرە (مامی عوسمان و موحسین و نەجم و دوکتۆر ڕەشید قۆجە قەصابە) سەرەتا دەیویست بیێتە هاوبەشی ئەحمەد چەلەبی، بەڵام دوایی لەبەر زۆری سەرمایەی پڕۆژەکە، کەوا دیارە لە وێزەی ئەودا نەبووە، پەشیمان بۆتەوە[1].

ئیمتیازەکەی ئەحمەد چەلەبی لە سێ مەرجی سەرەکی پێکهاتبوو:

یەکەم ـ دەربارەی ماوەی خودی ئیمتیازەکە بوو کە بڕیار درا سێ ساڵ بێت.

وێنەی حاجی شەریفی دۆغرەمەچی لەگەڵ دوکتور هاشمی کوریدا.

دووەم ـ دەبوو ئەحمەد چەلەبی بەرانبەر مانگانەی ٦٠٠ ڕوپێ بە گڵۆپ شەقامەکانی ناو شار ڕووناك بکاتەوە.

سێیەم ـ نرخی هەر کیلۆواتێکی کارەبا بۆ خەڵکی ناو شار لە دە عانە تێنەپەڕێت[2].

بەو جۆرە پڕۆژەی کارەبای ناو شاری هەولێر دامەزراو ڕۆژی هەشتی تەشرینی دووەمی ساڵی ١٩٣٠ لە خوار دەرگای قەڵاتێ، بەر لە

مزگەوتی حاجی قادری دەباغ بووە ڕۆژی حەشر، عەشاماتێکی زۆر ڕژانە ئەوێ، هەموو حەپەسا بوون، زۆری نەبرد ئاشی ئەلەکتریکی شار کەوتە کارو گڵۆپ داگیرسا.

یەکەم ڕۆژ کارەبای هەولێر گەیشتە ئەم چوار ماڵە: عەبدولحەمید بەگی پارێزگارو دەرویش لوطفی بەگی بەڕێوەبەری پۆلیس و یونس ئەفەندی ئەفسەری پۆلیس و زیا ئەدهەم کە خاوەن ئاش بوو، جگە لە قوتابخانەی شوعبەو شەش چایخانە کە ئەمانە خاوەنیان بوون ـ حاجی وەلی قادرو فەتاح ساڵح و عومەر مەلاو عومەر ڕەشیدو جەمیل قاوەچی و عەبود سەلمان. تا ناوەندی ساڵی ١٩٣١، واتا لە ماوەی دەوروبەری دە مانگدا، ئەو دوکان و ماڵ و دەزگایانەی شاری هەولێر کە کارەبایان ڕاکێشا ژمارەیان گەیشتە ١٢٥، لەوانە، بە وێنە، حاجی ڕەشید ئاغای وەیس کە پاش پێنج ڕۆژ لە دەستبەکارکردنی ئاشی ئەلکتریکەکە کارەبای ڕاکێشایە ماڵی خۆی، شەهاب چەلەبیش ڕۆژی شازدەی تەشرینی دووەمی ساڵی ١٩٣٠ ماڵەکەی کردە چراخان، هەر ئەو ڕۆژەش یانەی فەرمانبەران هەولێرو ماڵی زەکی ئەمین ئەفەندی ی بەڕێوەبەری قوتابخانەی ناوەندی ی شار کارەبایان وەرگرت. هەرچی حاجی شەریف خەلیل دۆغرەمەچی یە، کە باوکی دوکتۆر هاشم دۆغرەمەچی و ئەندازیار محەمەد دۆغرەمەچی یەو ناوی چەند جارێك لەم وتارەدا دووپات دەبێتەوە، ڕۆژی بیستوحەوتی تەشرینی دووەمی ساڵی ١٩٣٠ کارەبالی ڕاکێشاوەتە ماڵی خۆی. یەکێکی وەك داود ئاغای سەعید ئاغا دوو هێڵی ڕاکێشاوە، یەکەمیان ڕۆژی دوازدەی شوباتی ساڵی ١٩٣١ بۆ محلەکەی و دووەمیشیان پاش سێ ڕۆژ بۆ ماڵەوەی. لەو ڕۆژانەدا ڕەفیق حیلمی مامۆستای ناوەندی دەبێت لە هەولێر، ئەویش ڕۆژی یەکی تەموزی هەمان ساڵ کارەبا وەردەگرێت(٣).

هەڵبەت دامەزراندنی ئاشی ئەلەکتریك لە گشت ڕوویەکەوە هەنگاوێکی زیاری ی گەورەبوو بۆ ژیانی هەولێرو هەولێری یەکان، بەڵام ئەوساکە نرخی کارەبا بەنیسبەت کەمدەرامەتی ی خەڵکی یەوە زۆر بەرزبوو، کیلۆواتێکی لە هەولێر بە دە عانە، واتا بە چل فلس بوو، کەچی لە بەغدا کە کارەباکەی بەدەست کۆمپانیایەکی ئینگلیزییەوە بوو نرخی حەوت عانە، واتا بیستو هەشت فلس بوو. لە سلێمانی سەرەتا، واتا کۆتایی بیستەکان، نرخی کیلۆواتێك دوازدە عانە (چلو هەشت فلس) بوو، بەڵام زۆری نەبرد کە نرخی کرایە هەشت عانە (سیو دوو فلس). بێ گومان ئەوە یەکێك بوو لەو هۆیانەی ژمارەی ئەوانەی لە هەولێر کارەبایان وەرگرت نەدەگەیشتە نیوەی ئەوانەی لە کەرکوك، یا لە سلێمانی کارەبایان وەرگرتبوو.

هەرچۆن بێت لە هەموو لا خەڵکی نرخی کارەبایان پێ بەرز بوو. لە بەغدا ئەو نارەزاییە سەرئەنجام بووە هۆی تەقینەوەی مانگرتنێکی بەرفراوان کە ڕۆژی پێنجی کانوونی یەکەمی ساڵی ١٩٣٣ دەستی پێ کردو بۆ ماوەی چەند ڕۆژێك کەس نە لە ناو ماڵدا، نە لە دوکان و کارگەکاندا کارەبای بەکار نەدەهێنا تا میری بە زەبری کوتەك ئەو بزوتنەوەیەی دانەمرکاندەوەو ڕابەران بۆ شاری سلێمانی دوورنەخستەوە(٤).

ئەو مانگرتنەی بەغدا لاپەڕەیەکی بایەخدارە لە مێژووی هاوچەرخی عیراقداو تا ئێستا بە ڕوداوێکی تاقانەو بێ هاوتا لە ناو تۆماری ئەو مێژووەدا لەقەڵەم دراوە، کەچی لە ڕاستیدا، بەپێی بەڵگەنامە بڵاونەکراوەکانی خودی وەزارەتی کاروباری ناوخۆی عیراق، بەر لەوە بە نزیکەی دوو ساڵ و نیو لە هەولێر مانگرتنێکی لەو جۆرە سازکراوە کە دەبێت پایەو مەقامی یەکەمی پێ بدرێت لە ناو لاپەڕەکانی ئەو تۆمارەدا.

لە سەرەتای ساڵی ١٩٣١وە هەولێری یەکان لەناو خۆیاندا کەوتنە مقۆ مقۆو توانج تێگرتن لەسەر نرخی کارەبا، تایبەت لەو ڕۆژانەشدا گرانی بەجارێك باڵی بەسەر دونیادا کێشابوو. تا ناوەندی ئەو ساڵە نارەزایی هەولێری یەکان لەم بوارەدا گەیشتە ئاستی بزوتنەوەیەکی ڕێکخراو کە نوێنەرانی گشت دەستەوچینەکانی ناو شارتێیدا بەشدار بوون، چونکە کەم کردنەوەی نرخی کارەبا سەرئەنجام لەگەڵ بەرژەوەندی ئەو ڕەشوروتانەشدا دەگونجا کە هێشتا لەناو ماڵدا قوتیلەو فانۆسیان بەکاردەهێنا نەك کارەبا. بەڵام بەرانبەر بەوان هی واش هەبوون دەیانویست بۆ خۆیان جێگەی ئەحمەد چەلەبی دەباغ بگرنەوە، یان هەر ناحەزی ئەو بنەماڵەیە بوون بۆیەکا بە گەرمی تێکەڵی بزوتنەوەکە بوبون.

لە ناوەندی مانگی شوباتی ساڵی ١٩٣١وە ژمارەیەك کاسبکاری هەولێری دەستیان لە بەکارهێنانی کارەبا هەڵگرت. یەکەم کەس لەم بووارەدا محەمەد ئەحمەدی چایچی بوو کە لە ڕۆژی پازدەی ئەو مانگەوە کارەبای لە چایخانەکەی خۆی بڕی. پاش نزیکەی دوو حەفتە وەستا ئاکۆبی پێڵاودروو وەستاخەلیلی سەعاتچی و سەرداود محەمەدی چایچی و جوبرائیل ناوێك لاساییان کردەوە، ئەوانیش پێکڕا کارەبایان لە دوکانەکانی خۆیان بڕی(٥).

تا دەهات ئەو بزوتنەوەیە پتر پەرەی دەسەند. پارێزگاری هەولێر بۆ یەکەم جار لەو نامە نهێنی یەیدا کە ڕۆژی بیستی تەموزی ساڵی ١٩٣١ ناردوویە بۆ وەزیری کاروباری ناوخۆ باسی ئەوەی کردووە چۆن دپازدە بیست کەسێك لە کاسبکاران مانگرتنێکیان ساز کردووە(٦). لە ڕۆژی چواری ئابەوە ئەو بزوتنەوەیە دەبێتە مانگرتنێکی گشتی بەوەی پەنجاو سێ کەس بەجارێك کارەبا لە ماڵ و دوکان و چایخانەکانی خۆیان دەبڕن. مانگرتنەکە بە کاسبکارانی ناوبازاڕەوە نەوەستا، بەڵکو هەمان کات ژمارەیەك لە گەورە پیاوان و ڕووناکبیرانی شار بەشدارییان تێداکرد، لەوانە مامۆستا ڕەفیق حیلمی و بەڕێوەبەری قوتابخانەی ناوەندی زەکی ئەمین و محەمەد دۆغرەمەچی و داود ئاغای سەعید ئاغا. جگە لە مامۆستایانی قوتابخانەکان ژمارەیەك لە فەرمانبەرانیش بەشداری ی مانگرتنەکەیان کرد، کەمال ئەفەندی پشکنەری پۆست و تەلەفونی شاریەکێك لەو فەرمانبەرانە بوو، ئەویش لە ڕۆژی دەی

ئەموزی ساڵی ١٩٣١وە کارەبای لە ماڵی خۆی بڕی. مەلا فەندیش لایەنگر بوو، تایبەت چونکە دانوی لەگەڵ عەبدولحەمید بەگی پاریزگارو جەمال رەفعەتی مودیری تەحریراتدا نەدەکولا، ئەو کارەبای رانەکیشابوو بەلام موحسین ئاغای خۆشکەزای، کە بەریوەبەری شارەوانی بوو، لە رۆژی چواری ئابەوە بەشداری ی لە مانگرتنەکەدا کرد. بەپیی گیرانەوەی بەڵگەنامەکان مەلا فەندی زۆر جاران لە باداواوە ئوتومبیلی تایبەتی ی خۆی دەنارد بەدووی رابەرانی مانگرتنەکەدا. دوایی جەعفەر ئەبولتەمەنیش لە بەغدا بە هەمان دەستوور پیوەندی ی هەبوو بە رابەرانی مانگرانی بەغداوەو ئەویش یەکیك بوو کە هەر لە سەرەتاوە کارەبای لە ماڵی خۆی بڕی.

شایانی باسە مانگرانی هەولیر، تایبەت چاپچی یەکانی ناوشار، بڕیاریان دا لە رۆژانی مانگرتنەکەدا گرامافۆنیش بەکار نەهینن، ویستیان لەو رێگەیەوە پتر سەرنجی هەموو لا بەلای بزوتنەوەکەیاندا رابکیشن. بەو جۆرە ناوبازار خامۆش بوو، دوای ئەوەی جاران لە هەرچوارلاوە، تا درەنگە شەوانی دەنگی قەوان نالەی دەهات.

تا ئەو دەوروبەرە دروشمی مانگرانیش قالبی تەواوی خۆی لە سێ خالی سەرەکیدا وەرگرت، کە ئەمەی لای خوارەوە پوختەیانە:

١ ـ داشکاندنی نرخی هەر کیلۆواتیکی کارەبا لە دە عانەوە بۆ چوارعانە، یا هیچ نەبیت بۆ شەش عانە، واتا لە چل فلسەوە بۆ ١٦، یا ئەوپەرەکەی بۆ ٢٤ فلس.

٢ ـ ئەگەر ئەو داخوازییە جی بەجی نەکرا ئەوساکە شارەوانی بۆ خۆی مەکینەی کارەبا بهینیت، یا رێگە بدات خەڵکەکە بۆ خۆیان مەکینە بهینن، یا هەردوو لا بە هاوبەش.

٣ ـ گواستنەوەی مودیری تەحریرات جەمال رەفعەت(٧) کە بە چاوساغ و لایەنگری ئەحمەد چەلەبی دەباغیان دادەنا.

ناوەندی ئابی ١٩٣١، واتا لە گەرمەی رۆژانی مانگرتنەکەدا، نوری سەعیدی سەرەك وەزیران هاتە سەرداز هەولیر، رابەرانی مانگرتنەکە ئەوەیان بە هەل زانی و رۆژی پازدەی ئاب سکالانامەیەکی دووروودریژیان بۆی ئامادە کردو بۆ رۆژی داهاتوو دەستەیەکی هەڵبژاردە سکالانامەکەیان پیشکەش بە نوری پاشا کرد. سکالانامەکە ناوی ٤٤٨ کەسی بەسەرەوەیە، ٣٨٠کەسیان مۆرو ٦٨یشیان ئیمزایان کردووە. بەشیك لە ئیمزاکان هی دیان و جووەکانی شارن. ناوەرۆکی سکالانامەکە خۆیشی بریتی یە هەر لەو سێ داخوازییەی لە سەرەوە باسیانمان کرد(٨).

ئەم هەوڵوکۆششەی هەولیری یەکان هیچی لی سەوز نەبوو، تایبەت لەبەر ئەوەی عەبدولحەمید بەگی پاریزگار بە توندی دژی مانگرتنەکە وەستاو لە هەموو روویەکەوە لایەنی جەمال رەفعەت و ئەحمەد چەلەبی دەباغی دەگرت. لەوەیش بەولاوە ئینگلیزەکان بایەخیکی زۆریان بەو مانگرتنەی هەولیر دا، دەقی سەرجەمی سکالانامەو داخوازیکانی مانگرەکانیان کردە ئینگلیزی و بەوردی لییان کۆلینەوە. تەنها ئەو راپۆرتە نهینی یەی میستەر لاینی پشکنەری کارگیری کەرکوك و هەولیر رۆژی سێی تەشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٣١ دەربارەی مانگرتنەکەی هەولیر ناردوویە بۆ ئەدمۆندسی راویژکاری وەزارەتی کاروباری ناوخۆ لە بەغدا بریتی یە لە هەشت لاپەرەی قەوارە گەورە(٩) ئینگلیزەکان پییان وانەبوو ئەو جۆرە بزوتنەوەیە بۆ شاریکی وەك هەولیر هەروا کاریکی ئاسایی یە. لە راپۆرتیکی نهینی خۆیاندا لە مانگی ئابی ساڵی ١٩٣١دا

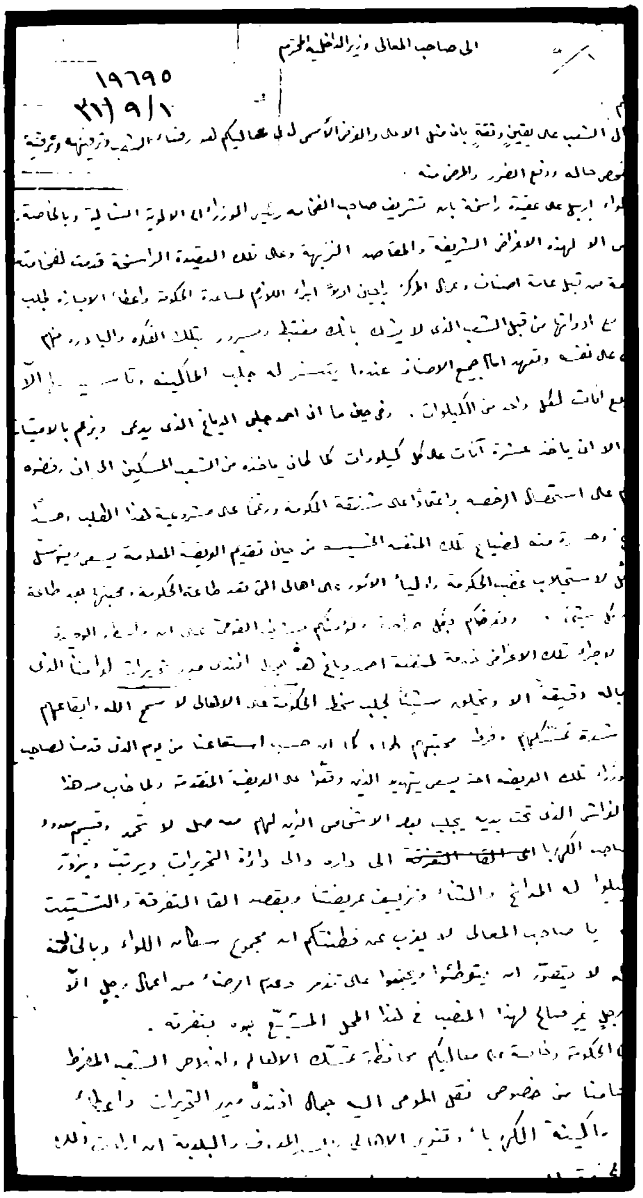
الى صاحب المعالي وزير الداخلية المحترم
١٩٦٩٥
٢٦/٩/١

وینەی سکالانامەی مانگرانی هەولیر بۆ وەزیری کاروباری ناوخۆ.

لەو بارەیەوە نووسیویانە دەڵین:

«داخوازییەکی لەو بابەتە (واتا داوای داشکاندنی نرخی کارەبا لە رێگەی مانگرتنەوە) بە گشتی دیاردەیەکی نائاسایی یە بۆ شوینیکی وەك

هەولێرو نیشانەی ئەوەیە کە جۆرە بزوتنەوەیەکی ڕێکخراوی گێرمشێوێن لە ئارادایە»[10]. ئەم تێبینی یە بۆ ڕۆژگاری خۆی بایەخی تایبەتی ی هەیە، ڕەنگێ بەنیسبەت هەولێرەوە یەکەم ئاماژەی لەو بابەتە بێت بۆ سەرهەڵدانی بزوتنەوەی سیاسی ی ڕێکخراو بە نهێنی.

مانگرانیش دەستیان هەڵنەگرت، ئەمجاریان ڕۆژی بیستوحەوتی ئاب دوو سکاڵانامەی تریان نارده بەغدا، یەکێکیان دیسانەوە بۆ نوری سەعیدی سەرەك وەزیران، ئەوی تریشیان بۆ موزاحیم پاچەچی وەزیری کاروباری ناوخۆ، سکاڵانامەی ئەمجاریان ئیمزاو مۆری ٥٠٥ کەسی پێوەیە، واتا ٥٧ کەس پتر لەوانەی سکاڵانامەی یەکەمیان دایە نوری سەعید لە هەولێر. ئەمە خۆی لە خۆیدا بەڵگەی سووربوونی کاسبکارانی هەولێرە لەسەر داخوازییەکانیان. وا دیارە ڕابەرانی مانگرتنەکە ئەمجاریان وێنەی هەردوو سکاڵانامەکەیان داوەتە ڕۆژنامەکانی بەغداش، چونکە ڕۆژنامەی «العراق» دوو جاران لەو ڕۆژانەدا بە تایبەتی باسی سکاڵانامەی دانیشتوانی هەولێری کردووە»[11].

هەردوو سکاڵانامەکە بە خەتێکی جوان و ڕێکوپێك نووسراونەتەوە، لە ڕووی ناوەڕۆکەوە هێمن و لەسەرخۆن، عەرەبی یەکەشیان هەرچەندە بێ هەڵە نی یە، بەڵام بە گشتی ستەواکەی باشە. پوولێك وا بە دامێنی هەر یەکێکیانەوە کە نرخی یەك ڕوپیی، واتا ٧٥ فلسە، هەردوو پوولەکەش مۆری حاجی شەریفی دۆغرەمەچی یان بەسەرەوەیە کە دیارە لە ناو مانگرەکاندا پایەو مەقامی تایبەتی ی خۆی هەبووە، بە بەڵگەنامە نهێنی یەکاندا وا دیارە دەمڕاستی مانگرەکان و ڕابەری بزوتنەوەکەیان بووە، یەکێك لە بەڵگەنامەکان بە «سەرۆکی کۆمەڵەی عەتتاران» ناوی هێناوە. حاجی شەریف بۆ ڕۆژگاری خۆی پیاوێکی دونیادیدەو وریاو لەناو خەڵکدا ڕێزدار بووە، ئاگادارانی هەولێر دەڵێن «عاشقی عەدالەت بووە»[12]. بە پێی بەڵگەنامەکان لە ڕۆژانی مانگرتنەکەدا کاسبکارانی شار بە سەرپەرشتی حاجی شەریف زوو زوو بە ڕۆژ کۆبوونەوەی تایبەتی یان لە چایخانەکەی عەبو سازدەکرد، شەوانیش بۆ هەمان مەبەست دەچوونە قەراغ شار. لێرەدا ناوی کەریم گورجیش هاتووە.

بەپێی ئەو نامەیەی پارێزگاری هەولێر ڕۆژی ٢٦ی ئابی ساڵی ١٩٣١ ناردوویە بۆ وەزارەتی کاروباری ناوخۆ جگە لە حاجی شەریفی دۆغرەمەچی ئەم چوار کەسەش هاندەری مانگرتنەکە بوون:

١ـ مەلا ئەمینی بەقاڵ.

٢ـ یاسینی حاجی ئەلیاسی بەزاز.

٣ـ حاجی یونسی ئاسنگەر.

٤ـ حاجی محەمەد قەرۆکی ئاسنگەر[13].

زۆربەی هەرە زۆری ئەوانەی دوو سکاڵانامە تازەکەیان مۆر، یا ئیمزاکردووە بریتین لە عەتتارو بەقاڵ و بەزازو ئاسنگەرو سەرتاش و دارتاش و چایخانەچی و خەفاف و قەصاب و چێشتخانەچی و دوکاندارو کاسبکاری تر، بەڵام، هەمان کات، ژمارەیەك لەوانەش کە پێ یان دەگوتن پیاوماقوڵ و ئەفەندی داویانەتە پاڵیان و هەردووك سکاڵانامەکەیان ئیمزاکردووە، وەك حاجی عومەر مستەفاو ساڵحی سۆفی بەگە و محەمەدو وەهابی شێخۆو نادر عەبدولقادری باوکی فایق و دوکتۆر نامیق و دوکتۆر تەحسین و پارێزەر طەلعەت نادر.

نوری سەعید هیچی نەکرد لەوە بەولاوە کە داوای لە پارێزگاری موسڵ کرد جەلال بابان بنێرێت بۆ هەولێر بۆ توێژینەوەی سەرجەمی

هۆرەکانی سەرسکاڵانامەکە

کێشەکە، وا پێ دەچێت نوری سەعید ویستبێتی ئەو کارە ڕاسپێرێتە فەرمانبەرێکی لێهاتووی کورد، بۆیەکا لەناو هەمواندا جەلال بابانی پێشنیارکردووە کە ئەوساکە پشکنەری کارگێری (مفتش إداري) موسڵ بووە. بەڵام سەرئەنجام کارەکە خرایە ئەستۆی پشکنەری کارگێری هەولێرو کەرکوك کە ئەوساکە مینەر لاین بوو، لاین لە کەرکوك

دادەنیشت و جاروبار سەری هەولێری دەدا[11].

هەڵوێستی وەزیری کاروباری ناوخۆ بە جۆرێکی تر بوو. ئەوساکە، وەك وتمان، موزاحیم پاچەچی وەزیری کاروباری ناوخۆ بوو، پاچەچی سیاسەتمەدارێکی هەلپەرست و توندڕەو بوو. بەر لەوەی بێتە وەزیری کاروباری ناوخۆ یەکێك بوو لە ڕابەرە ناسراوەکانی «پارتی نیشتمانی» (الحزب الوطني) کە نیشتمانپەروەری گەورە جەعفەر ئەبولتمەن سەرۆکی بوو، پاچەچی لە هەموان ڕەقتر دژی بەستنی پەیمانی ساڵی ١٩٣٠ی نێوان عیراق و بەریتانیا وەستا، بەڵام نوری سەعید کە چاك لە دیوی ناوەوەی ئەو جۆرە کەسانە تێدەگەیشت بە ئاسانی بەلای خۆیدا ڕایکێشا بەوەی کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٣١ کردییە وەزیری کاروباری ناوخۆ.

هەڵبەت سیاسەتمەدارێکی وا هەلپەرست «دڵسۆزی ی» خۆی لە ئاستی گەل و نیشتماندا بە کورد تاقی دەکاتەوە. پاچەچی چەند جارێك دەستی لە کورد وەشاندووە، تایبەت ساڵی ١٩٤٥ کە سەرەك وەزیران بوو، لەو ساڵەدا بڕیاری خنکاندنی ئەفسەرانی کورد عیزمەت عەبدولعەزیزو مستەفا خۆشناوو خەیری عەبدولکەریم و محەمەد قودسی دەرچوو. لەبەر ئەوە سەیر نی یە پاچەچی ویستی دەستوبرد کۆتایی بە مانگرتنەکەی هەولێر بهێنرێت، هەرچەندە هەولێری یەکان لە خودی ئەو سکاڵانامەیەشدا کە دابوویانە ئەو چەند جارێك زۆر بە ئەرمونیانی باسی دڵسۆزیی خۆیانیان بۆ میری تۆمارکردبوو. لەگەڵ ئەوەش پاچەچی بە نامەیەکی نهێنی داوای لە پارێزگاری هەولێرکرد بە ڕەقی ڕەفتاری مانگرانی ئەو شارەبکات. ئەمەش دەقی نامەکەیەتی:

«بۆ پارێزگاری هەولێر، نهێنی

ژمارە: س/ ٢٦٨٧

ڕۆژ: ٣١ی ئابی ١٩٣١

نیشانە بە نامەی ژمارە ١٣٢ی ڕۆژی ٢٦ی ئابی ١٩٣١تان. ئێمە گشت تێبینی یەکانتانمان ڕەچاوکردو پێتان ڕادەگەیێنین کە چاو لە هیچ جۆرە بزوتنەوەیەك، یان هەنگاوێك ناپۆشین بێتە هۆی جۆرە بزوتنەویەك، یان لاوازکردنی دەسەڵاتی میری، تکامان وایە بایەخی تەواو بدەن بەم لایەنە. ئیمزا: وەزیری کاروباری ناوخۆ»[15].

لەبەر ڕۆشنایی ناوەرۆکی ئەم نامەیەدا کاربەدەستانی هەولێر کەوتنە خۆ، فشارێکی زۆریان خستە سەر مانگرانی شارو دەستیان کردە ئامادەکردنی سکاڵانامەی ساختە دژیان و بۆ پشتگیری کردن لە جەمال ڕەفعەت، پۆلیس نزیکەی دە کەسیشیان ڕاپێچ کرد بۆ تەحقیق لەگەڵیاندا. لەگەڵ ئەوەش بێنەوبەرەی ئەو کێشەیە تا ئەوربەری کۆتایی ساڵی ١٩٣١ درێژەی کێشاو تا دەهات ئاڵۆزتردەبوو. مانگران سووربوون لەسەر داواکانیان، ڕۆژی نۆی تەشرینی دووەمی ساڵی ١٩٣١ دوو بروسکەی تریان ناردە بەغدا، یەکەمیان بۆ نوری سەعیدو دووەمیان بۆ موزاحیم پاچەچی، ئەمجاریان بروسکەکانیان لە کەرکوکەوە نارد نەك لە هەولێرەوە، وا دیارە ترسی ئەوەیان هەبووە نەبا بروسکەکان لە هەولێرەوە نەگەنە شوێنی مەبەست، هەردوو بروسکەکە بەم ناوانەوە لێدراون: لە بریتی دەستە (صنفی) قەنارچی مەلامحەمەد، لە بریتی دەستەی خەیاتەکان مەلاخضر، لە بریتی دەستەی بەرگدرووان حاجی عەلی، لە بریتی دەستەی عەتتارەکان حاجی شەریفی دۆغرەمەچی، لە بریتی دەستەی گۆزەچی یەکان صوفی ئیسماعیل، لە بریتی دەستەی سەرتاشەکان عەبدولوەهاب، لە بریتی دەستەی زینلروووەکان عومەر دای، لە بریتی دەستەی کولەڵگران (حەماڵەکان) عیزەدین، لە بریتی دەستەی ئاسنگەران حاجی یونس، لە بریتی دەستەی مزگەران حاجی کەریم، لە بریتی دەستەی ناڵبەندان عەبدوڵلا، لە بریتی دەستەی دەلاڵان محەمەد فارس، لە بریتی دەستەی قەصاب داود ئاغا، لە بریتی دەستەی لبادکەران شێخ یونس، لە بریتی دەستەی دارتاشان فیض الله، لە بریتی دەستەی نانەوایان محەمەد صالح، لە بریتی جووەکان صالح یوسف نوری.

ئەمانە لە بروسکەکەیاندا دوو تەقەلا بێ سودەکەیان وەبیرسەرەك وەزیران و وەزیری کاروباری ناوخۆ هێناوەتەوەو بە ناوی «سەرجەمی کاسبکاران و کرێکارانی هەولێرەوە» داوایان لێ کردوون عەدالەت فەرامۆش نەکەن و داخوازییەکانیان جێ بەجێ بکەن و ڕادەیەك بۆ فشارو دەستدرێژی کاربەدەستانی میری دابنێن.

دیسانەوە نوری سەعید هیچی نەکرد لەوە بەولاوە کە ئەویش دەقی بروسکەکەی لەگەڵ نامەیەکی تایبەتیدا نارد بۆ وەزارەتی کاروباری ناوخۆ، تەنانەت نامەکەیش ئیمزای سکرتێری ئەنجومەنی وەزیرانی بەسەرەوەیە نەك ئیمزای نوری پاشا خۆی[16].

بەڵام هەر لەو ڕۆژانەداو لەبەر هەر هۆیەك بێت نارەزایی گەیشتە دەشتودەری هەولێریش، ڕۆژی یازدەی تەشرینی دووەم، واتا تەنها دوو ڕۆژ دوای بروسکەکانی کاسبکارانی شار، ئەم سەرەك هۆزانەش، دژی پارێزگاری هەولێر، بروسکەیەکی تایبەتی یان ئاراستەی نوری سەعیدکرد: سەرۆکی میر یوسفی خۆشناو صالح بەگی میران و سەرۆکی گەردی جەمیل ئاغاو سەرۆکی کۆڕی مەجید ئاغاو سەرۆکی میر مەحەلی ی خۆشناو قادر بەگی میران، جگە لە ئاغایانی دزەیی خورشیدی بایز ئاغاو حسەین ئاغای مەلاو سلێمان ئۆمەر ئاغاو ڕەسوڵ محەمەد صادق ئاغا.

سەرئەنجام میری ناچار بوو لە کەلی شەیتان بێتە خوارێ و جەمال ڕەفعەت لە هەولێر ڕاگوێزێت و ئەحمد چەلەبی دەباغیش ناچار بکات دوو عانە لە نرخی هەر کیلۆواتێکی کارەباکەی دابشکێنێت. بەو جۆرە مانگرتنەکەی هەولێر کۆتایی هات، ئەو مانگرتنەی لە هەموو ڕوویەکەوە هیچی لە مانگرتنە بەناوبانگەکەی بەغدا کەمتر نی یە، بەڵکو لەبەر سێ هۆی بایەخدار تەرازووی مێژوو بەلای ئەودا دەشکێتەوە، یەکەمیان دەستپێشکەری کردنی هەولێری یەکانە لەو بووارەدا، دوەمیشیان کۆڵنەدانی مانگرانی هەولێرە لە ماوەی شەش مانگی ڕەبەقدا، لەگەڵ وەدی هێنانی بەشێك لە داواکانیان، بەرانبەر دامرکاندنەوەی

کتوپڕی مانگرتنەکەی بەغدا کە لە ڕاستیدا هیچی ئەوتۆی لێ سەوز نەبوو، ئەو مانگرتنەی هەر لە سەرەتاوە ڕۆژنامەکانی بەغدا ناویان لێ نا «ڕۆژی شانازی نیشتمانی»[١٧].

بەلاّم لەگەلّ ئەوەشدا پێویستە چاو لەوە نەپۆشین کە لەو ڕۆژانەدا هەندێك دەست لە ژێرەوە، بۆ بەرژەوەندی خۆیان، کنەیان دەکرد، جەمال ڕەفعەتیش کارگێڕێکی دەست خاوێن و لێهاتوو بوو، بەلاّم زۆر بەخۆی دەنازی، ئەحمەد چەلەبی دەباغیش خزمەتێکی گەورەی هەولێری کرد بەوەی مەکینەی کارەبای بۆ هێنا، بەلاّم ئەویش دەبوو باری سەختی ڕەشوڕوتی هەولێر فەرامۆش نەکات، هەرچەندە بەپێی دەفتەری تایبەتی ی خۆی پڕۆژەکەی زەرەری دەکرد نەك قازانج، بەلاّم وابێ دەچێت وانەبوبێت، چونکە کە نوری سەعید هاتە هەولێر بە گەرمی داوای لێ کرد ماوەی ئیمتیازەکەی لە ٣ ساڵەوە بۆ بکەنە ٢٥ ساڵ، بە پێی یاسای نەگۆڕی ئابووریش هەر پڕۆژەیەك زیان بکات دادەخرێت نەك بەپەرۆشەوە کۆشش دەکرێت بۆ درێژەپێدانی بەو ڕادەیە.

هەرچۆن بێت مانگرتنی کاسبکارانی هەولێر لە ساڵی ١٩٣١دا لاپەڕەیەکی بایەخداری وێ مێژووی هاوچەرخی کوردو عیراقە.

پەراوێزەکان:

(١) ملفات وزارة الداخلية (م. و. د.)، مديرية المخابرات السرية السياسية ١٩٣١، رقم الملف: ٢٧/ أربيل/ ٢، العنوان: السياسة .. علنة. موضوع الملف: الحركات السياسية في لواء أربيل، **Office of the Administratrive inspector, Arbil and Kirkuk, Confidential, No. C/ 389, 3rd October 1931, to the Adviser, Ministry of Interior, Baghdad, PP. 1. 6**

(2) Ibid, PP. 1 - 2

(3) Ibid, List of Electric Consumers Past and Present, PP. 1 - 2.

(٤) بۆ باسی ئەو مانگرتنە بڕوانە: عبدالرزاق الحسني، تأريخ الوزارات العراقية، الطبعة السابعة، دار الشؤون الثقافية العامة، الجزء الرابع، بغداد، ١٩٨٨، ص١٠ ـ ١٢.

(5) List of Electric Consumers..., PP. 1 - 2.

(٦) م. و. د.، الملف السابق، ص٦.

(٧) ڕەفعەت ئەفەندی باوکیشی لە شارەوانی هەولێر فەرمانبەر بوو، دەڵێن بە ئەسڵ حەڵەبین، هەردووکیان لێهاتوو بوون.

(٨) م. و. د.، الملف السابق، من متصرفية لواء أربيل الى وزارة الداخلية ببغداد، الرقم ١٣٢/ س/ سري، التأريخ ٢٦ آب ١٩٣١، الموضوع: تقديم صورة مضبطة، ص٤ ـ ٦.

(9) Ibid, Office of the Adm. Insp., Arbil and Kirkuk, Confidential, No. C/ 389, 3rd Oct. 1931, PP. 1 - 8.

(10) Ibil, P . 3, Extract from Confidential Report on the Arbil and Kirkuk Liwas for the month of August, 1931, Arbil Town.

(١١) «العراق» (جريدة)، بغداد، ١و٨ أيلول ١٩٣١.

(١٢) دیدەنی لەگەڵ دادوەر فەتاح مەحمود حاجی عەبدوڕەحمان ئاغا، ڕۆژی دوازدەی مایسی ١٩٩٨.

(١٣) م. و. د.، نفس الملف السابق، من متصرفية لواء أربيل الى وزارة الداخلية ببغداد، الرقم ١٣٢/ س/ سري، التأريخ ٢٦ آب ١٩٣١، الموضوع: تقديم صورة مضبطة، ص٦.

(١٤) الملف نفسه، ص١٠.

(١٥) الملف نفسه، ص٧.

(١٦) الملف نفسه، ص٢٥ ـ ٢٦، ديوان مجلس الوزراء، بغداد، الرقم ٤١٢٨، التأريخ ٩ تشرين الثاني ١٩٣١.

(١٧) بۆ نموونە بڕوانە: «العالم العربي» (جريدة)، بغداد، العدد ٢٩٨٦، ٢ كانون الاول ١٩٣٣.

ملخص البحث:

اربيل وليست بغداد اول مدينة في مضمار إضراب مقاطعة الكهرباء

كمال مظهر

يدور محور البحث حول إضراب مقاطعة الكهرباء في مدينة أربيل، الذي وقع في أواسط العام ١٩٣١، واستمرت افرازاته على مدى أشهر، ليسبق بذلك إضراب مقاطعة الكهرباء في بغداد بحوالي ستين ونصف السنة، مما يضفي عليه بعدا تأريخيا خاصا تجاوز في مداه السبق الزمني المجرد ليشمل كذلك النتائج التي تمخضت عن الاضرابين، فان الاول منهما يفوق الثاني في هذا المضمار أيضا، مع وجود نقاط التقاء كثيرة بين الحالتين، منها، على سبيل المثال، دور الشخصيتين البارزتين ملا أفندي في إضراب أربيل، وجعفر ابو التمن في إضراب بغداد.

ينطوي البحث، فضلا عن ذلك، على مجموعة من المعلومات عن الحدث نفسه، وعن ظواهر اجتماعية وسياسية تخص مدينة أربيل في أواخر العشرينيات ومطلع الثلاثينيات، وهي معلومات موثقة مصدرها الأساس ملفات وزارة الداخلية في اواخر عهد الانتداب البريطاني.